

6.2. ВТІЛЕННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ВІНСТИТУТІ ВЛАСНОСТІ

В умовах розвитку та функціонування сучасної держави дедалі більше актуалізується проблема доктринального опрацювання та практичної реалізації принципу верховенства права як фундаментального принципу, необхідного для вдосконалення правової системи, розвитку всіх галузей права, в тому числі й цивільного права. Адже верховенство права — це головний засіб і мета суспільного розвитку, своєрідна демонстрація етапів формування та розвитку правової системи [1, с. 291].

А.С. Довгерт звертає увагу на те, що принцип верховенства права передусім означає, що позитивне право, яке створюється людьми, має ґрунтуватися на природному праві, яке обмежує державну владу, і є своєрідним фільтром позитивного права [2, с. 83]. Природно-правова думка, на протигагу позитивізму, який ототожнює право і закон та визнає пріоритет держави над громадянами, наголошує на тому, що «право» правильне за змістом, а не за юридичною формою, отже не кожний закон... .. містить у собі право [3, с. 119–120]. Крім того, природне право знаходить своє відображення не тільки в нормах закону, але й нормах моралі, які спираються на такі цінності, як добро, справедливість, гуманність.

Однією із умов ствердження верховенства права в суспільстві є побудова громадянського суспільства, яке, допомагаючи громадянам усвідомити свою значимість, культивує психологію їх самоцінності, виховує риси ініціативності, відповідальності, активності, сповненої свідомості власної гідності [4, с. 57]. Життєдіяльність повноцінного громадянського суспільства неможливо уявити без становлення в ньому свободних індивідів, обмежених у своїх діях тільки правом. Лише автономна, самодостатня особистість здатна до конструктивної взаємодії з іншими в ім'я спільних інтересів та цінностей і спроможна підкорити власні приватні інтереси суспільному благу. Там, де заперечується свободна індивідуальність, особистість, правове значення фізичної особи, там немає і не може бути права, там не може бути і яких-небудь дійсно правових індивідуальних і інших (групових, колективних, інституціональних та ін.) суб'єктів права, дійсно правових

законів та правових відносин і в суспільстві в цілому, і в різних конкретних сферах суспільного та політичного життя [5, с. 9].

Визначальну роль у розкріпаченні людини, вільному розвитку її як особистості та досягненні свободи відіграє приватна власність. Як результат матеріальної та духовної роботи особистості, вона впливає на загальний стан, визначає принципи й норми її життєдіяльності, забезпечує відповідний рівень благ, зумовлює відповідну свободу особистості в межах суспільства, надає їй впевненості в собі. М.Г. Патеї-Братасюк зазначає, що приватна власність причетна до творення людини-особистості, суб'єкта права, до формування держави, політичних інституцій, розвитку абстрактно-теоретичного мислення, ствердження демократії як загальнолюдської цінності тощо [6, с. 29]. За свідченням історії, власність є одним із рушіїв суспільного розвитку загалом. З участю цього чинника відбувався процес творення класового суспільства, процес державотворення, з приватним інтересом та власністю пов'язане виникнення різноманітних політичних інституцій, перехід від одного ступеня суспільного розвитку до другого, створення сучасних ліберальних, соціально орієнтованих держав, розвиток науки та техніки, поява «modular man» (Е.Геллнер), який є активним учасником нинішнього суспільно-історичного поступу [6, с. 241].

Без власності людина практично не може самостійно зреалізувати свої потенційні можливості. Вона постійно змушена підлаштовуватися під зовнішні фактори. Людина-власник — навпаки, відчуває свою значимість, роль і вагу в суспільному просторі, є господарем власної долі, діяльною істотою. Власність — це підґрунтя для самоствердження та особистої безпеки, це опора для себе, сім'ї, держави. Власник хоче свободи для діяльності, йому необхідна свобода, бо інакше він не ствердить себе. Власність — це фундаментальна засада формування особистості, яка вимагає свободи і творить право [7, с. 28].

С. Алексєєв підкреслював значення власності, як підстави особистісної свободи, що «дана» людям самою природою, вона — «божий дар», вселенське одкровення, одне із самих високих проявів людського ества, суті того унікального, що характерне для людини як вищого створіння Всесвіту. І в цьому зв'язку саме свобода, особливо в умовах утвердження послідовно демократичних, ліберальних цивілізацій, виражає смисл людського життя, його призначення, саме значне, що може і має дати людям дійсне щастя, життєве задоволення [8,

с. 381–382]. Німецький філософ права початку ХХ ст. Й. Колер писав, що приватна власність «народжує енергію та спонукає людину до праці; дає можливість отримати винагороду безпосередньо після закінчення роботи. Вона дає людині можливість вільно, без сторонньої допомоги, поза рабською залежністю від сім'ї прагнути досягнення своїх цілей. Вона сприяє розвитку енергії та господарських здібностей» [7, с. 29].

Прагнення людини до життя насамперед проявляється в розширенні її впливу як духовно-тілесної істоти на найближчу сферу навколишнього предметного світу, того середовища, в якому вона живе, в освоєнні та перетворенні її згідно з власними цілями, інтересами і потребами, в оволодінні нею, у перетворенні її на свою власність. Принципову роль у цьому процесі відіграла праця. Діючи на зовнішню природу та змінюючи її, людина одночасно змінює свою власну природу, удосконалює себе [9, с. 14]. А. Тьєр зазначав, що «людина, з'являючись нагою на землю, переходить від бідності до багатства через застосування дарованих їй Богом могутніх здібностей, які становлять першу, невіддільну від неї власність. А вже як результат використання людських здібностей виникає друга власність, що полягає в різних земних благах, власність, менше пов'язана з людською сутністю, але ще більш варті пошани, тому що людина набуває її працею» [10, с. 127].

Власність традиційно розуміється головним регулятором економічних відносин. Цим обумовлюється не тільки її сприймання, з одного боку, як економічної категорії, а, з другого, — як центрального утворення в праві, а й взаємопов'язаність і навіть ототожненість таких її проявів. Звичайно власність пов'язується з такими категоріями, як «майно» та «право». Багато уваги приділяється стану привласненості та передумовою розгляду таких парних понять, як «статика» — «динаміка» та «речове» — «зобов'язальне» [11, с. 301].

Основу приватної власності, як і будь-якої іншої власності, складають економічні відносини привласнення створюваних у процесі суспільного виробництва матеріальних благ (природні ресурси, засоби й продукти виробничої діяльності тощо) за допомогою відповідної суспільно-економічної системи, яка виражає ставлення одних осіб до благ, як до «своїх», а інших — «як до чужих». Відтак перші набувають владу «господаря» щодо майна, другі — обов'язку утримуватися від посягань на нього та створення перешкод «господарю» у пануванні

над майном. Власність є суспільним відношенням між громадянами з приводу майна [12, с. 529]. Вона є своєрідним каналом зв'язку окремої особи із суспільством. Оскільки людські цінності — це цінності людини, яка завжди жила у тій чи іншій спільноті (яка створювала їй необхідні для життя умови й робила її людиною), прагнення індивіда набути приватну власність, збільшити її розміри має свою діалектичну протилежність — піклування про загальний добробут спільноти, суспільства загалом. Приватна власність виконує також соціальну функцію. Вона має принципове значення, насамперед, для економічного розвитку суспільства. Приватний інтерес є надзвичайно потужним чинником розвитку суспільства, важливою рушійною силою розвитку суспільного виробництва, зростання добробуту всього соціуму та відповідно позитивних зрушень у соціальній сфері [9, с. 15].

Для повноцінного здійснення правомочностей щодо належної власності необхідно переведення її в площину права. Правове регулювання економічних відносин власності породжує утворення права власності, за допомогою якого утверджується панування уповноваженої особи, якою є власник, над належними їй речами у вигляді одноосібних повноважень володіння, користування та розпорядження ними [12, с. 208]. І від того, наскільки справедливі, юридично грамотні, доступні та дієві закони панують у державі, залежить і успіх щодо здійснення права власності.

Інститут права власності розвивався під дією суспільних відносин, що постійно змінювалися. Майже століття на теренах нашої держави панувала тоталітарна система. Внаслідок ліквідації приватної власності були зруйновані об'єктивні економічні регулятори суспільного життя. Відбулося відчуження людини від усіх індивідуальних і групових розбіжностей, пов'язаних з власністю, етнічною, національною і культурною належністю. Реальна свобода була підмінена абстрактною рівністю всіх перед державою.

З моменту розпаду Радянського Союзу ситуація докорінно змінилася. У зв'язку із соціальною орієнтованістю економіки приватна власність стала домінуючою щодо інших форм власності. Громадяни отримали можливість шляхом приватизації безоплатного набуття у власність частки державного, комунального, відомчого житла. Монополію державного виробництва було скасовано й сформовано передумови для розвитку приватного сектора.

Для людини ініціативної та активної така переорієнтація означала отримання можливостей проявити свої вроджені здібності, які до цього часу «дрімали» та одержувати реальну плату за свою працю, відчутти свою значимість. Така людина, долаючи перепони на шляху до реалізації поставлених цілей, постулово ставала особистістю.

Однак, далеко не кожен в нашому суспільстві був готовий відчутти себе особистістю і бути нею. Багаторічне ярмо практично винищило в людині завдатки для особистісного розвитку. Страх перед невідомим, відсутність ініціативи та ризикованості, «тримання» за мінімальні до статки, очікування опікунського ставлення держави по відношенню до себе — ось основні чинники, що заважали їй стати людиною-особистістю. Актуальними сьогодні є слова з вірша Р. Кіплінга «Якщо...», в якому розкрито основні умови гідного існування, втілено глибокий зміст у поняття «людина»: «Як стерпиш ти, коли з твоєї правди, дурисвіт робить пастку простака. В руїнах вздриш усе, що збудував ти. І зможеш знов життя збудити там. Якщо збереш до купи власні статки. І їх на кін поставиш без жалю. Програєш, і, почавши все спочатку, промовчиш ти про втрату цю свою. Якщо примусиш серце, нерви й жили тобі служити ще й тоді, коли в тобі усе згниє — додасть лиш сили бажання, що кричатиме: «Живи!»... ..лише в такому випадку людиною ти станеш» [13].

На жаль, навіть зі спливом років українське населення в своїй більшості залишається безликою масою. Зростання загальної бідності на фоні значного протиправного збагачення окремих осіб змушує людей виконувати роботу, яка не відповідає її здібностям; внутрішньому покликанню; заставляє «шукати щастя» за кордоном. Мізерна зарплата, а досить часто — взагалі її відсутність; ілюзія щодо недалеких змін на краще, щодо власної значущості для суспільства; пристосування до не вигідних умов заміняють справжнє задоволення від реальної плати за свою працю, реалізовані ідеї, власного капіталу, відчуття власної гідності. Ринкова економіка України, становлення якої відбувалося з неправовим використанням майна українського народу; недобросовісність, махінації, які є основним джерелом надприбутків можновладців, відсутність демократичних інститутів роблять нашу країну неконкурентоспроможною. Тільки побудова громадянського суспільства, яке і є показником існування в державі вільних, рівноправних суб'єктів права, творців своєї власності й життя загалом

стане необхідним кроком до Заходу. Україна постійно розробляє стратегії розвитку українського суспільства, однак внутрішня інертність нашого населення не дозволяє розвинути вільній особистості. Нівелювання елементарних правил співжиття, порушення прав не тільки, і не стільки, з боку влади, але й нами самими, зневага, бідність, роз'єднаність суспільства ще більше віддаляє нас від омріяного громадянського суспільства. Кожна людина має почати будівництво громадянського суспільства з себе, не тільки поглинаючи необхідну для цього інформацію, об'єктивно опрацьовувати її, але й відповідно діяти, взаємодіяти з іншими, бути солідарними. Е.Геллнер зазначає, що суть громадянського суспільства полягає саме у формуванні зв'язків, які виявляються ефективними і, в той же час, є гнучкими, спеціалізованими, інструментальними [14, с. 108]. На його думку, завдяки модульності людини, можуть існувати інститути та асоціації, які врівноважують державу і в той же час не сковують дії своїх членів. Така модульність є здатністю в межах культурного поля вирішувати різноманітні задачі. Модульна людина при потребі, користуючись необхідними підсобними засобами, може засвоити практично любую справу.

Підвалинами, на які спиралася Україна, розпочавши євроінтеграційні процеси, були міжнародні стандарти, загальновизнані принципи яких були основою розроблення прав людини та закріплення їх у національному законодавстві. Принцип верховенства права, будучи засадничим, основоположним, нормативно закріплений у багатьох міжнародних організаціях (ЄС, РЄ, ОБСЄ), знайшов своє нормативне відображення в національному законодавстві. Зокрема, в ст. 8 Конституції України проголошено, що в Україні визнається й діє принцип верховенства права. У поєднанні з положеннями інших статей Основного закону, в яких проголошено: людину, її особистісні блага (життя, здоров'я, честь та ін.) найвищою соціальною цінністю; утвердження та забезпечення прав і свобод людини головним обов'язком держави (ст. 3), в нашій державі на законодавчому рівні було закладено пріоритетне положення людини та її приватних інтересів у суспільстві, встановлено вимогу щодо втілення положень Конституції в галузевих нормативних актах, зокрема цивільному законодавстві. С. Алексеев слушно зазначає, що саме цивільні закони наполегливо перетворюють свободу людей у повсякденну й само собою зрозумілу даність. Безперервно повторюючись, потрапляючи в усі закутки на-

шого людського буття, цивільні закони, як ніщо інше, здатні «приручити до себе людей» — стати непорушними правилами, які входять у життя, в повсякденну дійсність, у саму прозу наших життєвих справ [8, 390].

Приватне право розкривається через категорії приватне життя людини, право людини на приватність, людина як суб'єкт приватного права, гідність, честь, індивідуальна свобода людини, приватна власність, правовий договір тощо [15, с. 44].

Д. Локк цивільними інтересами називав життя, свободу, здоров'я, відсутність тілесних страждань, володіння такими зовнішніми благами, як гроші, земля, будинки, домашні речі... .. люди, які народилися, мають право на самозбереження й відповідно на подібні речі, які забезпечують їх існування. Таким чином учений підкреслив значення розуміння категорії власність як невід'ємного природного права людини [16].

Інститут права власності завжди посідав центральне місце в цивільному праві. Адже його оснoзні положення визначають зміст інших інститутів цивільного права, зокрема договірного, спадкового тощо. Вихідними принципами (засадами) здійснення права власності в Україні, які дозволяють власнику гoвною мірою здійснювати правомочності щодо належної йому власності є, закріплені в Конституції України, положення про те, що всі суб'єкти права власності рівні перед законом (ст. 13), кожен має право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним (ст. 41). Також Конституція України (ст. 13) проголошує, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання. Отже, право власності, в тому числі приватної власності громадян, гарантується Основним Законом, а також захищається ним. Закріплюючи засади здійснення права власності, чинне законодавство встановлює відповідну систему правових гарантій захисту права власності, забезпечує власникам, якими є не тільки приватні особи, але й публічні утворення, рівні умови здійснення своїх прав. При цьому держава не повинна втручатися в їх здійснення, а взаємодіяти із суспільством. Ж.Боден підкреслював, що, не зважаючи на абсолютний характер влади, не всі питання входять до її компетенції. Так, приватна власність ні в якому разі не має підлягати всеохоплюючому

контролю держави, оскільки це свята святих існування й поступального розвитку будь-якого суспільства [17, с. 22].

Закріпленні в Конституції України визначальні принципи здійснення права власності знайшли своє відображення в Цивільному кодексі України.

Чинний Цивільний кодекс України є кодексом приватного права: в ньому реалізована та основна ідея, що уже давно й успішно втілена в багатьох розвинених країнах, — ідея чіткого поділу права на право приватне й публічне, ідея первинності приватного права та вторинності права публічного [17, с. 515]. Хоча в Кодексі прямо не закріплено принципу верховенства права, однак характерною особливістю є те, що в ньому знайшли відображення ідеї природного права, такі як рівність, свобода, справедливість.

Інститут права власності регламентований Книгою 3 ЦК України, яка називається «Право власності та інші речові права». Згідно з ч. 1 ст. 316, правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Значення інституту власності полягає в забезпеченні можливості безперешкодного здійснення власником правомочностей, щодо належних йому певних матеріальних або нематеріальних цінностей, дозволяє уникнути конфліктів при здійсненні права власності, встановити справедливий баланс між різноманітними інтересами окремих осіб.

Найбільш яскравим проявом принципу верховенства права є положення ч. 4 ст. 41 Конституції України та ч. 1 ст. 321 ЦК України, в яких проголошено, що право власності є непорушним. Далі, ч. 5 зазначеної статті Конституції зазначає, що ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі та в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього й повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Таким чином, реквізицію можна застосувати лише в разі суспільної необхідності, що може виникнути під час воєнних конфліктів або за надзвичайних обставин, якими можуть бути, наприклад, аварія,

епідемія, стихійне лихо, тощо. Причому, залежно від ситуації вартість майна відшкодовується власнику до (наприклад, стихійне лихо) (ч. 1. ст. 353 ЦК України) або після (наприклад, в умовах воєнного стану) (ч. 2 ст. 353 ЦК України) примусового відчуження. Примусове позбавлення власника майна за визначених умов цілком виправдане, тому що за надзвичайних обставин обов'язком держави або територіальної громади є забезпечення безпеки громадян, захист їх прав і свобод, конституційного ладу. В подібних ситуаціях [втручання у право власності передбачає справедливую рівновагу між інтересами суспільства та необхідністю дотримання фундаментальних прав людини. Зокрема, необхідно, щоб була дотримана розумна пропорційність між використаними заходами і тією метою, на досягнення якої спрямовувався будь-який захід, що позбавив особу власності [18, с. 87].

Важливою і такою, що відповідає основним ідеям верховенства права, є ч. 2 ст. 318 ЦК України, в якій йдеться про те, що всі суб'єкти права, власності є рівними перед законом, що повністю відображає положення ст. 13 Конституції України. Закріплюючи дане положення, законодавець урівняв можливе привілейоване становище учасників цивільних відносин, серед яких, відповідно до ст. 2 ЦК України, не тільки особи приватного права — фізичні та юридичні особи приватного права, але й суб'єкти публічного права — держава, територіальні громади, іноземні держави та ін. Урівнюючи всіх за формальним принципом, право, не вимагаючи примусового самовдосконалення або проявів духовної та соціальної свободи, виявляється умовою реалізації людських здібностей саме тим, що віддає їх реалізацію на особистий розсуд громадян. У цьому смислі формальна рівність виступає гарантом людської унікальності. Реальні індивіди можуть не володіти якостями автономного суб'єкта, але право, у відповідності зі своєю сутністю, презюмує ці якості кожній людині («будь-якій») [19, с. 247].

Вихідні положення здійснення права власності, закріплені в Конституції України та Цивільному кодексі України, покликані забезпечувати реалізацію природних прав людини, вони мають загальний характер, є орієнтиром при створенні норм, які безпосередньо регулюють ті чи інші відносини власності. Їх застосування допомагає зорієнтуватися в разі недосконалості, розмитості норм спеціального законодавства, наявності в ньому прогалин, вони підкріплюють зміст

інших норм, надають їм більшої ваги, що усуває перешкоди при здійсненні та захисті права власності.

Так, всупереч приписам Конституції України Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розмішені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17 листопада 2009 року визначено, що суспільна необхідність — це обумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади виключна необхідність, для забезпечення якої допускається примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розмішені, у встановленому законом порядку (ст. 1 Закону). Оскільки відповідно до ст. 2 даного Закону його дія не поширюється на суспільні відносини, що виникають у разі примусового відчуження земельних ділянок в умовах воєнного чи надзвичайного стану (реквізиції), виходить, що поняття визначеної Конституцією України суспільної необхідності не є тотожною поняттю суспільної необхідності, що визначено ЗУ «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розмішені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності». Виникає питання, який зміст вкладений у визначенні суспільної необхідності як обумовленої загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади виключної необхідності. Якщо припустити, що виключна необхідність передбачає неможливість розташування необхідних державі або територіальній громаді так званих суспільнонеобхідних об'єктів в іншому місці, то поняття суспільна необхідність є тотожною визначенню цим же законом поняття суспільної потреби як обумовленої загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади потреби в земельних ділянках, у тому числі тих, на яких розмішені об'єкти нерухомого майна (ст. 1 Закону). Як вбачається з наведених дефініцій, автори закону мали одну ціль, але різні методи її досягнення. Якщо до того ж врахувати ситуацію в Україні, привілеювання приватних інтересів можновладців над суспільними, можна передбачити, що застосування суспільної потреби чи суспільної необхідності залежатиме від можливості досягти згоди з власником земельної ділянки або нерухомого майна, що на ній розташовано в кожній конкретній ситуації. Якщо сторони порозуміються «полюбовно», напевно це буде викуп у

зв'язку із суспільною потребою, в іншому випадку скоріше за все — примусове відчуження у зв'язку із суспільною необхідністю. Таким чином, цим Законом порушено рівновагу між інтересами суспільства (а точніше — між приватними інтересами окремих владних осіб) та фундаментальними правами людини.

Зміст права власності розкривається через правомочності володіння, користування та розпорядження власника своїм майном (ст. 317 ЦК України). Право володіння є правом фактичного, фізичного та господарського панування особи над річчю, яке полягає в можливості особи безпосередньо тримати належну річ у себе [11, с. 314]. Володіти річчю може не тільки її власник, а й інші особи, яким належить це право на підставі договору з власником майна (наприклад, за договором найму (оренди)) або без правових підстав (наприклад, фактичне володіння). У випадку незаконного володіння, особа може знати про незаконність свого володіння (недобросовісний набувач), або не володіти інформацією про те, що володіє річчю незаконно (добросовісний набувач). Цивільним кодексом України категорії справедливості, добросовісності і розумності віднесено до засад цивільного законодавства, які лежать в основі норм, в тому числі — спрямованих на забезпечення права власності, врахування прав та інтересів інших осіб. Так, зберігаючи справедливий баланс між інтересами суб'єкта, який, хоча і є незаконним володільцем, але не знає про це, і власника майна (або особою, яка на законних підставах володіє річчю), Кодекс встановив наступне. Якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише в разі, якщо майно: було загублено власником або особою, якій він передав майно у володіння; було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння; вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом. Майно не може бути витребуване від добросовісного набувача, якщо воно було продане в порядку, встановленому для виконання судових рішень. Якщо ж майно було набуто безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, то власник має право витребувати його від добросовісного набувача в усіх випадках (ст. 388 ЦК України). У випадку заволодіння особою річчю без

відповідної правової підстави, власник має право витребувати своє майно (ст. 387 ЦК України).

Д. Луспеник звертає увагу на те, що в ЦК України фактично визначення добросовісності збігається з визначенням невинуватості і, навпаки, недобросовісність збігається з поняттям винуватості. Для такого умовиводу дає підстави ст. 390 ЦК, яке характеризує недобросовісного набувача (власника) як особу, яка знала або могла знати, що вона володіє майном незаконно. На підставі цього можна говорити про умисну або необережну форму недобросовісності [20].

Категорія «добросовісність», на думку С.П. Погребняка, має моральну природу. Вона являє собою стан чесності, сумління, порядності... ..Вона також передбачає вірність зобов'язанням, повагу прав інших суб'єктів, обов'язок порівняння власних і чужих інтересів [21, с. 124-125].

Право володіння тісно пов'язане з правом користування, яке означає право здобувати з речі її корисні властивості. Дійсно, для того, щоб особа могла користуватися річчю, вона має володіти нею. Право користування є важливою правомочністю, яка проявляється у можливості вільного й повного використання речі, є проявом свободи особи у виборі дій щодо речі, яка знаходиться в її користуванні. Разом з тим, навіть, якщо користування річчю є правомочністю, заснованою на праві власності особи, та законом встановлені певні правила, які оберігають та захищають права інших осіб. Так, відповідно до положень ст. 156 ЖК УРСР, члени сім'ї власника житлового будинку, які проживають разом з ним у будинку, що йому належить, користуються жилим приміщенням нарівні з власником будинку. Припинення сімейних відносин з власником будинку не позбавляє їх права користуватися займаним приміщенням. Таке право вони втрачають лише в разі вибуття на інше постійне місце проживання і припинення внаслідок цього сімейних стосунків з власником.

Обмеженням права користування є й заборона власнику житлового будинку, квартири їх використання для промислового виробництва, здійснення у належній йому квартирі ремонту і змін, що можуть порушити санітарно-технічні вимоги, правила експлуатації будинку або права власників інших квартир у багатоквартирному житловому будинку (ст. 383 ЦК України). Використання житла за

цільовим призначенням обумовлюється охороною особистих немайнових (життя, здоров'я) та майнових прав (права власності) громадян.

Юридична можливість власника визначати фактичну і юридичну долю речі є правом розпорядження. Правомочність щодо розпорядження майном належить його власнику і може проявлятися в можливості продати, подарувати, знищити належну йому річ. З розпорядженням власником своєю річчю пов'язується припинення права власності.

Власник, здійснюючи належні правомочності щодо свого майна на власний розсуд (ч. 1 ст. 319 ЦК України), може вчиняти щодо нього будь-які дії, які не суперечать закону (ч. 2 ст. 319 ЦК України). Таким чином, надаючи власнику право вчиняти будь-які дії, які, хоч і не передбачені законом, але не суперечать йому, закон, тим самим, закріплює можливість самостійно обирати для себе поведінку відносно своєї власності, незалежно від місця проживання власника та місцезнаходження майна, розвитку ініціативності, індивідуальної свободи особи. Поняття «розсуд власника» в даному випадку можна охарактеризувати як правомірну, владну, вольову діяльність щодо вибору найбільш оптимального варіанта реалізації правомочностей володіння, користування й розпорядження стосовно належного власнику майна, які забезпечують найбільш ефективне використання об'єкта власності, з урахуванням прав і законних інтересів інших осіб, а також суспільства в цілому. Отже, розсуд власника є своєрідним полем його діяльності, на якому він вільно визначає свою поведінку стосовно належного йому майна [22, с. 134]. Існуючі в законодавстві обмеження щодо здійснення власником належних йому правомочностей стосуються прав і свобод інших осіб, інтересів суспільства. Наприклад, батьки, розпоряджаючись своїм особистим майном, мають ураховувати права та інтереси дитини й дотримувати їх. Це передбачено, зокрема, ч. 6 ст. 203 ЦК України, яка зазначає, що правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх і непрацездатних дітей.

Загалом, суб'єктивне право власності є абсолютним і означає те, що власник на власний розсуд здійснює право власності щодо належного йому майна, а невизначене коло осіб не має перешкоджати здійснювати такі правомочності. Крім того, що власник має відповідні права, право власності покладає на власника певні визна-

чені обов'язки. Це впливає з ч. 3 ст. 13 Конституції України та ч. 4 ст. 319 ЦК України, в яких зазначено, що «власність зобов'язує». Поняття «власність зобов'язує» покладає на власника обов'язок нести всі витрати, пов'язані з утриманням належного йому майна. Наприклад, якщо це квартира, власник зобов'язаний забезпечувати утримання (сплачувати комунальні послуги тощо), ремонт, експлуатацію за власні кошти. Найбільш повно поняття «власність зобов'язує» розкривається щодо зобов'язань власників земельних ділянок, визначених у Земельному кодексі України (ст. 91). Такі власники зобов'язані забезпечувати використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням, підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі тощо [12, с. 536].

Здійснюючи право власності щодо належного майна, особа не може завдати шкоди правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі (ч. 7 ст. 41 Конституції України, ч. 5 ст. 319 ЦК України). Власник повинен вживати заходів щодо збереження пам'яток історії та культури, в протилежному випадку він може бути позбавлений цієї власності шляхом викупу з боку держави (ст. 352 ЦК України). Причому, причина можливого пошкодження або знищення пам'ятки — власне недбальство чи неможливість утримувати пам'ятку належним чином — не має значення.

За своєю суттю право власності не є абсолютним, встановлені в суспільстві в інтересах загального блага правила співжиття, забезпечуючи всім власникам рівні права, тим самим встановлюють межі здійснення права власності, які закінчуються для одного власника там, де починаються межі здійснення права власності іншими власниками. Установлені законом обмеження застосовуються лише як заходи захисту публічних інтересів. І.Ільїн зазначав, що власність спонукає і виховує в людині правосвідомість, навчаючи її строго розрізняти «моє» і «твое», привчаючи її до правової взаємності й поваги до чужих повноважень, зрощуючи в ній правильне почуття цивільного порядку й цивільної самостійності [17, с. 39].

Важливим моментом при здійсненні права власності є те, що власник при цьому має додержуватися не тільки закону, але й моральних засад суспільства (ч. 2 ст. 319 ЦК України). Наділяючи категорію «моральні засади суспільства» обов'язковою силою, законодавець тим

самим підкреслює необхідність здійснення права власності на засадах справедливості. Як слушно зауважив російський філософ В.С. Соловйов, невідповідність між моральністю та позитивним правом, між справедливістю і законом є явище звичайним в історії... а моральні вимоги мають в собі таку безумовну внутрішню обов'язковість, яка може бути зовсім відсутня в постановах права позитивного [23, с. 21]. Моральні засади суспільства в цивільному праві віддзеркалюють ту систему усталених поглядів, яка склалася в свідомості людей на основі їхніх уявлень про добро, людяність, гідність, совість, справедливість і дещо відрізняються й від самого поняття моральності, яке є ще більш загальним..., ...цивільне право ґрунтується на загальнолюдських моральних цінностях, пронизане ідеєю верховенства права, що відповідає природним правам фізичної особи та висхідній справедливості [24].

Існування відносин, об'єктом яких виступає власність, неможливо уявити без зіткнення інтересів, неправомірного втручання у відносини власності. У разі порушення права власності, держава гарантує його відновлення, а також ліквідацію збитків, які заподіяні інтересам суб'єкта права власності. Зокрема, ст. 13 Конституції України вказує, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності й господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом. ЦК України, відтворюючи норму Конституції України, однією із засад захисту права власності визначив забезпечення державою рівного захисту прав усіх суб'єктів права власності (ч. 1 ст. 286).

Під цивільно-правовим захистом права власності розуміється сукупність передбачених цивільним законодавством засобів, які застосовуються в зв'язку із зробленими проти цих прав порушеннями й спрямованих на відновлення чи захист майнових інтересів їхніх власників [25, с. 346].

Цивільне законодавство передбачає різноманітні правові механізми захисту права власності, серед яких можливість захисту нотаріусом шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі, державними органами або органами місцевого самоврядування шляхом скасування актів державних органів чи органів місцевого самоврядування нижчого рівня, самозахист та ін. Але найбільш ефективним є захист права власності судом, основним завданням якого, відповідно до ст. 2 Закону України «Про судоустрій», є забезпечення

на засадах верховенства права захисту гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини й громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, суспільства й держави. Отже, суд, при здійсненні правосуддя має спиратися не тільки на закони, але, перш за все, на основні категорії природного права — справедливість, розумність, гуманність тощо. Про справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ йдеться в ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України. Як слушно зазначає А.С. Довгерт, справедливість є категорією, яка адекватно може бути реалізована через правозастосовчу діяльність. Коли несправедливість закону стає нестерпною, суд повинен захищати справедливість [18, с. 83].

Захист права власності в судовому порядку характеризується застосуванням зобов'язально-правових способів (спрямованих на усунення перешкод у здійсненні права власності; на відшкодування шкоди, заподіяної майну, або збитків, завланих порушенням права власності) та речово-правових способів захисту права власності. До них належать: захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння (негаторний позов); право власника на вилучення майна від добросовісного набувача (віндикаційний позов); вимоги власника про визнання права власності.

Метою цивільно-правового захисту права власності є відновлення порушених прав, повернення їх в попередній майновий стан особи, права якої порушено [26, с. 321]. Судовий захист є засобом, за допомогою якого в людини відновляється комплекс природно-правових можливостей щодо належної їй приватної власності — такої, яка, на думку С. Алексєєва, дає людині опору в житті, забезпечує йому самостійне існування і яка, внаслідок цього ставить людину в положення особи, незалежної від влади, і більш того, здатного при наявності інших передумов володіти відносно до влади імперативними публічними повноваженнями [27, с. 13].

Таким чином, справедлива, незалежна судова влада є визначальним кроком до досягнення верховенства права в суспільстві. Для цього треба, щоб її представники розуміли та усвідомлювали зміст і сутність прав та законних інтересів, правові форми їх реалізації, соціально-правову цінність закону тощо... не важко знати про закон, про те, що він існує, про зміст його норм, але знати, як, за яких обставин, у яких пропорціях його застосувати, щоб забезпечити пра-

во, — це і є правозастосуванням, а отже — і є справою професіоналу [28, с. 16]. Суддям необхідно зрозуміти, що задекларований у законодавстві принцип верховенства права повинен реалізуватися, перш за все, ними. Для цього треба кардинально змінити ставлення до права, чітко розмежувати право і закон. С. Шевчук вказує, що згідно з європейською правовою традицією право ніколи не ототожнювалось із сукупністю позитивних правових норм, тобто з позитивним законом у широкому розумінні цього терміна, оскільки природне право завжди залишалось чинним правом у межах європейської юрисдикції і поступово переживало періоди піднесення та занепаду [29, с. 5]. Загальна тенденція в системі національного захисту права власності має спрямовуватися до європейських стандартів прав людини, яка спирається на ідеї верховенства права. Не тільки судова, але й законодавча та виконавча влада мають забезпечити реалізацію людиною і громадянином її прав і свобод.

Отже, основою основ, запорукою стрімкого економічного й соціального злету завжди була приватна власність, яка надавала значних можливостей людині, виховувала її та суспільство в цілому, зобов'язувала, гарантувала стабільність і впевненість у завтрашньому дні. Більш як сімдесятилітній період, коли приватна власність в Україні опинилась в небутті, не тільки ліквідував у більшості членів суспільства стимули до продуктивної праці, але й призвів до розмиття багатьох із загальнолюдських цінностей, ігнорування прав і свобод людини й громадянина [17, с. 547].

Зараз Україна поступово повертається на шлях цивілізаційного розвитку, в якому центральне місце повинна зайняти людина-особистість, людина-власник.

Не викликає сумніву важливість закріплення основних засад здійснення права власності в Основному Законі нашої держави. Визнаючи важливість інституту права власності, Конституція України забезпечила йому належне місце серед інших інститутів цивільного права і, будучи законом прямої дії, гарантувала його. Основні засади здійснення права власності, закріплені в Конституції України та ЦК України відповідають міжнародним стандартам у сфері прав людини і дозволяють забезпечити необхідний баланс між суспільними та приватними інтересами, надаючи на законодавчому рівні можливість власнику здійснювати суб'єктивні права щодо належної йому влас-

ності та покладаючи на нього тягар відповідальності за власне майно. Однак, законодавче забезпечення природних прав людини в Україні не є перешкодою для численних порушень задекларованих прав та свобод як у політичних, так і інших сферах суспільного життя, неправомірного збагачення за допомогою використання коштів та майна, які перебувають у державній та комунальній власності. Незважаючи на те, що Конституція України є законом прямої дії — на практиці дуже важко захистити свої навіть гарантовані законом права. Тому, поки що при здійсненні та захисті своїх прав, власники більше розраховують на власні сили та можливості. Причина тому — відсутність у своїй більшості справедливого незалежного суду, реальної допомоги органів державної влади та місцевого самоврядування. Усе це призводить до розчарування в системі державної влади в цілому і зневірі у краще майбутнє. Створенню повноцінного громадянського суспільства має передувати відродження вільного індивіда, який може бути обмежений лише правом. Тільки самодостатня особистість, взаємодіючи з подібними до себе, спроможна підкорити приватні інтереси суспільному благу.

Незважаючи на популяризацію ідеї верховенства права в нашій державі, закріплення її в законодавстві, Україна робить перші кроки до реалізації цього принципу. Тривалий кризовий стан економіки, відсутність необхідних передумов заважають втіленню його в життя, надаючи декларативного характеру. Причини в тому, що принцип верховенства права досягає своєї мети в розвинутому громадянському суспільстві зі сталими цивільно-правовими зв'язками між членами суспільства. Сама теорія верховенства права виникла в країнах, де набули поширення капіталістичні відносини виробництва, обміну та розподілу товарів, а отже, індивід звик розраховувати сам на себе в процесі життєдіяльності й головною його метою було позбутися сваволі, джерелом якої спочатку був абсолютизм, а потім — уряд. І якщо останні переходили критичну межу насильства, об'єднані громадяни переважно революційним шляхом змінювали форми правління, встановлюючи ту владу, яка задовольняла їх прагнення щасливого життя, одночасно встановлюючи для нової влади межі втручання у це життя, якими виступали природні права людини та громадянина [30, с. 224–225].

На жаль, жоден суспільний інститут в Україні не відповідає вимогам даного принципу. Ні національна система права, ні громадяни поки що не готові до сприйняття даного принципу як засади свого по-

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 6

ПІДРОЗДІЛ 6.1

1. Рабінович П.М. Верховенство права // Юридична енциклопедія: В 6-ти т.— К.: «Укр. енцикл», 1998.— Т.1: А-Г.— 672 с.
2. Лившиц Ю.П. Оценка конституционности нормативных актов: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук.— М., 1994.— 21 с.
3. Бобровник С.В. Нормотворча діяльність та проблеми систематизації законодавства // Правова держава.— Вип. 8.— К., 1997.— С. 7–13.
4. Пиголкин А.С. Подготовка проектов нормативных актов.— М.: Наука, 1968.— 203 с.
5. Иеринг Р. Юридическая техника.— СПб., 1906.— 220 с.
6. Пиголкин А.С. Общая теория права.— М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1995.— 384 с.
7. Монтескье Ш.Л. О духе законов.— М.: Мысль, 1999.— 672 с.

ПІДРОЗДІЛ 6.2

1. Оніщенко Н.М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи: [Монографія] / Н.М. Оніщенко; відп. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученко.— К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008.— 320 с.
2. Довгерт А.С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права / А.С. Довгерт // Університетські наукові записки, 2007.— № 2 (22).— С. 83–89.
3. Філософія права: Навч. посібник / О.Г. Данільян, Л.Д. Байрачна, С.І. Максимов та ін.; за заг. ред. О.Г. Данільяна.— К.: Юрінком Інтер, 2002.— 272 с.
4. Цимбалюк М. Формування правосвідомості громадян у процесі реформування інституту власності / М. Цимбалюк // Право України.— 2003.— № 9.— С. 57–61.
5. Нерсесянц В.С. Проблема ценностного похода в праве: традиции и обновление. / В.С. Нерсесянц и др. (отв. ред.).— РАН Институт Государства и права.— М., 1996.— 89с.
6. Патей-Братасюк М.Г. Філософія права: навчальний посібник / М.Г. Патей-Братасюк.— Тернопіль, 2006.— 344 с.
7. Братасюк М. Власність як засада формування особистості — суб'єкта приватного права / М.Г. Братасюк // Право на приватність: тенденції і перспективи: тези Всеукраїнської науково-практичної конференції.— Львів, 2008.— 248 с.

8. *Алексеев С.С.* Восхождение к праву. Поиски и решения. [2-е изд., перераб. доп.] / С.С. Алексеев.— М.: Издательство НОРМА, 2002.— 608 с.
9. *Бандура О.* Основні цінності права як система / О. Бандура // *Право України*, 2008.— № 5.— С. 14–18.
10. *Шупінська О.* Становлення інституту права власності в міжнародному приватному праві / О. Шупінська // *Право України*.—2006.— № 7.— С. 127–129.
11. *Цивільне право України: [Підручник]: [у 2-х т.] / В.І. Борисова (кер. авт кол.), Л.М. Баранова, І.В. Жилінкова та ін.; за заг.ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатсєвої, В.Л. Яроцького.— К.: Юрінком Інтер, 2004.— Т.1 — 480 с.*
12. *Науково-практичних коментар Цивільного кодексу України: у 2-х т.— 2-е вид., переробл. і доп. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця.— К.: Юрінком Інтер, 2006.— Т. 1.— 832 с.*
13. *Кіплінг Р.* Якщо [Електронний ресурс] / Р. Кіплінг / Режим доступу: <http://poetry.uazone.net>.
14. *Геллнер Э.* Условие свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер.— М.: Издательство «Ad Marginem», 1995.— 224 с.
15. *Патей-Братасюк М.Г.* Філософсько-світоглядне знання як засада розвитку приватного права / М.Г. Патей-Братасюк // *Право України*.— 2009.— № 8.— С.39–46.
16. *Галуцько В.В.* Генезис розуміння права приватної власності [Електронний ресурс] / В.В. Галуцько // *Науковий вісник*, 2008.— № 2.— Режим доступу до журналу: www.nbuv.gov.ua.
17. *Домашенко М.В.* Власність і право власності: Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні / М.В. Домашенко, В.Є. Рубаник.— Х.: Факт, 2002.— 550 с.
18. *Довгерт А.С.* Дія принципу верховенства права у сфері приватного права / А.С. Довгерт // *Університетські наукові записки*, 2007.— № 2 (22).— С. 83–89.
19. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления: [Монографія] / С.И. Максимов.— Х.: Право, 2002.— 328 с.
20. *Луспенник Д.* Шукаємо справедливість, добросовісність та розумність у цивільно-правових відносинах [Електронний ресурс] / Д. Луспенник // *Закон і бізнес*.— 2004.— №1–2 (625–626).— Режим доступу до газети: www.zib.com.ua.
21. *Погребняк С.П.* Основоволожні принципи права (змістовна характеристика): [Монографія] / С.П. Погребняк.— Х.: Право.— 240 с.
22. *Безсмертна Н.* Співвідношення понять «право власності» та «здійснення права власності» / Н. Безсмертна // *Право України*.—2003.— № 11.— С. 133–137.

23. *Миронова Г.* Етичні засади права людини на життя / Г. Миронова // *Право України.*— 2005.— № 9.— С. 18–25.

24. *Шимон С.І.* Розмежування понять «суспільна мораль», «моральні засади» та «моральність» в цивільному праві [Електронний ресурс] / С.І. Шимон / Режим доступу: www.rusnauka.com.

25. *Цивільний кодекс України: Коментар* / [за заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко].— Одеса: Юридична література, 2004.— 1112 с.

26. *Підпригора О.А.* Цивільне право: навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів / О.А. Підпригора.— К.: Вентурі, 1995.— 416 с.

27. *Старженецкий В.В.* Россия и Совет Европы: право власности / В.В. Старженецкий.— Л.: ОАО «Издательский дом «Городец», 2004.— 208 с.

28. *Клименко О.* Щодо проблеми ефективності застосування законодавства про власність / О. Клименко // *Право України.*— № 12.— С. 14–16.

29. *Городовенко В.* Значення принципу верховенства права при здійсненні правосуддя / В. Городовенко // *Юридична Україна.*— 2005.— № 12.— С. 4–8.

30. *Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: [Монографія]; [у 2-х кн.]; за заг.ред. Ю.С. Шемшученко* / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.— К.: Юридична думка, 2008.— 2 кн.— 344 с.